

‘DE GEVAARLIJKSTE VAN ALLE BRONNEN’

Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven¹

Geschiedenis is een dynamische wetenschap. Nieuwe terreinen worden ontsloten en er worden nieuwe vragen gesteld, methoden ontwikkeld en bronnen aangeboord. Recente ontwikkelingen als de ‘linguistic turn’ en het postmodernisme hebben zich dan wel vooral gemanifesteerd binnen de cultuurgeschiedenis, maar ook de meer traditionele stromingen, zoals de politieke en sociaal-economische geschiedschrijving zijn erdoor aangeraakt. Dat heeft geleid tot een heroriëntering ten aanzien van de bronnen en een herwaardering van egodocumenten door historici van allerlei signatuur. Vaak zijn de verwachtingen hoog gespannen. Hester Dibbits kwam in haar studie over materiële cultuur tussen 1650 en 1800 tot de conclusie dat haar voornaamste bron, boedelinventarissen, zich weliswaar goed leent voor een kwantitatieve bewerking, maar dat dit slechts een eerste stap is.² Wie iets wil weten over het daadwerkelijk gebruik van de voorwerpen en de verschillende betekenissen die eraan werden toegekend, moet volgens haar verder zoeken, bijvoorbeeld in egodocumenten. Sandra Bos constateert in haar boek over onderlinge hulpverlening binnen de Noord-Nederlandse gilden tussen 1570 en 1820 dat het archivalische bronnenmateriaal weinig of geen toegang biedt tot de wereld van de individuele ambachtsman.³ Zij pleit eveneens voor nader onder-

1. Wat volgt is ten dele gebaseerd op de inleiding die de eerste auteur hield bij de studiedag ‘De wereld in het klein: egodocument en microgeschiedenis’ georganiseerd door de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam en de Rotterdamse Kunststichting in De Unie, Rotterdam, 5 februari 2004.

2. Hester Dibbits, *Vertrouwd bezit. Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis, 1650-1800* (Amsterdam 1998) 10. Door haar besproken wordt de autobiografie van Christoffel Baerken. Zie daarover ook: Anne Bos, ‘Naar de Franse school’, in: *Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 6 (1997) 12-23; Idem, ‘François et Hollandois’. De Franse kostschool in Boxmeer 1785-1787. Bestudeerd aan de hand van de autobiografie van Christoffel Baerken (doctoraalscriptie Maatschappijgeschiedenis, Erasmus Universiteit Rotterdam, 1996).

3. Sandra Bos, *‘Uyt liefde tot malcander’. Onderlinge hulpverlening binnen de Noord-Nederlandse gilden in internationaal perspectief (1570-1820)* (Amsterdam 1998) 339-350.

zoek op basis van egodocumenten en om aan te geven welke mogelijkheden die bieden, bespreekt ze de autobiografie van de zeventiende-eeuwse Amsterdamse ambachtsman Hermanus Verbeeck.

Dezelfde Hermanus Verbeeck is een van de getuigen die door Jacques van Gerwen en Marco van Leeuwen worden opgeroepen in hun studie over het verzekeringswezen in het Nederlands verleden.⁴ Nadat Hermanus Verbeeck al eerder een eigen hoofdstuk kreeg in een studie over kinderen in het verleden, is hem door Willem Frijhoff en Marijke Spies in hun recente boek over de Nederlandse cultuur rond het jaar 1650 eveneens een belangrijke rol toebedeeld.⁵ Niet veel later publiceerde Maarten Prak een overzichtswerk over de Gouden Eeuw en daarin figureert Hermanus Verbeeck alweer prominent.⁶ Paul Knevel, tenslotte, voerde Verbeeck uitvoerig op in de nieuwe *Geschiedenis van Holland*.⁷

Sinds zijn autobiografie vijf jaar geleden door Jeroen Blaak werd uitgeven, is de tot dan toe volstrekt onbekende Hermanus Verbeeck uitgegroeid tot bekende Nederlander. Waarom hebben historici zich *en masse* op hem gestort? Wat maakt hem zo bijzonder? In de eerste plaats is dat juist zijn alledaagsheid. Deze in 1621 geboren Amsterdammer mislukte eerst als bontwerker en daarna als grutter, waarna zijn carrière als makelaar door ziekte werd afgebroken. Na een tijdlang afhankelijk te zijn geweest van bijstand van het makelaarsgilde, werd hij in 1670 klerk van een belastinginnehmer, maar twee jaar later raakte hij ook deze baan weer kwijt. Daarna zwijgen de bronnen tot zijn overlijden tien jaar later.

Het leven van Hermanus Verbeeck verliep tamelijk treurig, maar zijn schriftelijke nalatenschap is spectaculair. In zijn 'Memoriaal ofte mijn levensraijsinghe', een manuscript van tweehonderd bladzijden, doet Verbeeck verslag van zijn leven. Hij vertelt onder meer over zijn jeugd, een reis die hij als leerjongen naar Frankrijk maakte, zijn beroepsmatige tegenslagen, zijn huwelijk, de opvoeding van zijn kinderen, familieruzies en zijn worsteling het hoofd boven water te houden. Een zo persoonlijke verslag van het leven van eenvoudige mensen uit de Gouden Eeuw is uiterst zeldzaam.

4. Jacques van Gerwen en Marco H.D. van Leeuwen, *Zoeken naar zekerheid. Risico's, verzekeringen en andere zekerheidsregelingen in Nederland 1500-2000* 4 dln. (Amsterdam 2000); andere getuigen zijn de autobiografen Willem van den Hull en Aletta Jacobs.

5. Rudolf Dekker, *Childhood, memory and autobiography in Holland from the Golden Age to Romanticism* (London 1999) 31-37; W. Frijhoff en M. Spies, *1650: Bevochten eendracht* (Den Haag 1999) 27-28, 188, 191.

6. Maarten Prak, *Gouden Eeuw. Het raadsel van de Republiek* (Nijmegen 2002) 151-153, 155, 158.

7. Paul Knevel, 'Een doodgewone burger: het voorbeeld van Hermanus Verbeeck', in: *Geschiedenis van Holland* 11 (Hilversum 2002) 231-238.

Het manuscript van Verbeeck kwam enkele jaren geleden boven water in de Haarlemse Stadsbibliotheek tijdens een landelijke inventarisatie van egodocumenten uit de periode 1500-1814.⁸ Deze ontdekking staat niet op zichzelf. Het dagboek van Magdalena van Schinne, dat meer dan twee eeuwen verborgen had gelegen in een familiearchief, kwam bij dezelfde inventarisatie aan het licht en werd uitgegeven door Anje Dik. De schrijfster, een jonge vrouw uit Den Haag uit de late achttiende eeuw, hoopte dat haar manuscript ooit, ‘na honderd jaar’, zou worden uitgegeven. Onlangs is haar in het Frans geschreven dagboek opgenomen in de selectie die Philippe Lejeune, specialist op dit gebied, maakte, waar zij in gezelschap verkeert van grootheden als Benjamin Constant, Victor Hugo en Michel Leiris.⁹

De belangstelling voor egodocumenten is in de afgelopen jaren sterk toegenomen en de toegankelijkheid van deze teksten is vergroot door de inventarisatie over de periode 1500 tot 1814 en het vervolgproject over de periode tot 1914.¹⁰ Hiernaast verschijnt er een groeiend aantal uitgaven van egodocumenten uit het verleden, zoals recent onder meer een nieuwe vertaling van de Latijnse autobiografie van Constantijn Huygens bezorgd door Frans Blom en brieven van een achttiende-eeuwse zeemannsvrouw uitgegeven door Perry Moree, om twee uitersten in het scala van auteurs te noemen.¹¹

Voor de moderne tijd neemt het aantal uitgegeven egodocumenten eveneens zienderogen toe. Er verschenen tekstuutgaven, zoals het dagboek van de staatsman W.H. de Beaufort en dat van J.W.M. Schorer, dat inzicht biedt in de gang van zaken aan het hof van koning Willem III.¹² Nieuw is publicatie op internet. Soms gaat het om familiepapieren die door nazaten op een familie-website worden geplaatst, zoals de herinneringen van de hofarts Sytze Greida-

8. Hermanus Verbeeck, *Memoriaal ofte mijn levensraijnsinghe*, Jeroen Blaak (ed.) (Hilversum 1999) [= Reeks Egodocumenten 16]; Jeroen Blaak, ‘Worstelen om te overleven. De zorg om het bestaan in het Memoriaal van Hermanus Verbeeck (1621-1681)’, in: *Holland* 31 (1999) 1-18.

9. Philippe Lejeune en Catharine Bogaert, *Un journal à soi. Histoire d'une pratique* (Parijs 2003) 54-55.

10. Over de resultaten van het eerste project: Rudolf Dekker, ‘“Dat mijn lieven kinderen weten zouden...”’. Egodocumenten in Nederland van de zestiende tot de negentiende eeuw’, in: *Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 3 (1993) 5-22 en Idem, ‘Van “grand tour” tot treur- en sukkelreis, Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw’, in: *Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 4 (1994) 8-25. Over de opzet van het tweede project: Arianne Baggerman, Rudolf Dekker en Gerard Schulte Nordholt, ‘Inventarisatie van in handschrift overgeleverde egodocumenten 1814-1914’, in: *Archievenblad* 103 (1999) 18-21. Zie ook de website: <http://www.egodocument.net> (22 juni 2004).

11. Constantijn Huygens, *Mijn leven verteld aan mijn kinderen in twee boeken*, Frans Blom (ed.) 2 dln. (Amsterdam 2003); Perry Moree (ed.), *Kikkertje lief. Brieven van Aagje Luytsen geschreven tussen 1776 en 1780 aan Harmanus Kikkert, stuurman in dienst van de VOC* (Den Burg 2003).

nus.¹³ Een groot project is gestart door de Stichting Het Réveil-Archief, dat beoogt de dagboeken van Willem de Clercq, bewaard op de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, digitaal beschikbaar te stellen in een voorlopige transcriptie die kan dienen als basis voor verdere studie. Willem de Clercq (1795-1844) was, als directeur van de Nederlandsche Handel-Maatschappij, als voorman van het Réveil en als letterkundige, een van de belangrijkste mannen in het Nederland van zijn tijd. Zijn dagboeken, regelmatig bijgehouden van 1811 tot aan zijn dood, vormen een ongekend rijke bron van informatie over personen en gebeurtenissen, maar ook over zijn persoonlijke ideeën en gevoelens. Op dit moment zijn de dagboeken tot 1823 in bewerking, een fase die begin 2006 moet zijn afgerond.¹⁴

Tot voor kort werd er nog over geklaagd dat Nederlanders zo weinig geneigd waren over zichzelf te schrijven. Toen in 1992 Jelle Zijlstra zijn memoires, *Per slot van rekening*, publiceerde, constateerde Marc Chavannes dat politieke autobiografieën in Nederland zeldzaam zijn: 'De magere oogst aan memoires zal ook wel te maken hebben met de Nederlandse bescheidenheidcultus en de ondoorzichtigheid van veel politieke besluitvorming. Het harmoniemodel verdraagt geen dramatische visies, persoonlijke mirakels en sappige titanengevechten'. Hij wees op het verschil met Engeland 'waar eerder te veel dan te weinig politici de rekening opmaken'.¹⁵ In 1999 bracht U. Rosenthal, hoogleraar bestuurskunde in Leiden, de zwijgzaamheid van politici eveneens in verband met het poldermodel: de besluitvorming vindt achter gesloten deuren plaats, zoals in het torentjes overleg, 'en als iemand daarover uit de school klapt, wordt hem dat niet in dank afgenomen. Je behoort daar niet over te praten. Het zou ook wel eens een van de redenen kunnen zijn waarom Nederlandse politici maar zelden hun memoires schrijven'.¹⁶

Die situatie wijzigt zich thans in snel tempo, want politici uit de late twintigste eeuw stellen steeds vaker hun levens te boek, zoals recent Hedy d'Ancona (*Het persoonlijke is politiek*), Ed van Tijn (*Publieke zaken*), J.A. van Kemenade (*Wakken in het kroos*), Paul Rosenmöller (*Een mooie hondebaan*), Jan Nagel (*Boven het maaiveld*) en niet te vergeten Pim Fortuyn (*Babyboomers*). Zelfs een korte politieke loopbaan levert voldoende stof op voor auteurs als

12. Willem Henri de Beaufort, *Dagboeken en aantekeningen, 1864-1918*, J.P. de Valk en M. van Faassen (eds.) 2 dln. (Den Haag 1993); J.P. de Valk (ed.), *Raadsman achter de troon. Dagboek aantekeningen van jhr. mr. J.W.M. Schorer, vice-president van de Raad van State, 1896-1903* (Hilversum 2002).

13. <http://home.planet.nl/~smit9462/Hofarts.html> (28 oktober 2004).

14. Website: http://www.uba.nl/bijzondere_collecties (20 oktober 2004).

15. Jelle Zijlstra, *Per slot van rekening. Memoires* (Amsterdam 1992), besproken in *NRC-Handelsblad* 8 februari 1992.

16. *De Volkskrant* 13 februari 1999, interview Peter Brusse.

Eduard Bomhoff (*Blinde ambitie*) en Marnix van Rij (*Duizend dagen in de lands-politiek*). Deze trend was al eerder ingezet met boeken als de memoires van politica Wttewaall van Stoetwegen (*De freule vertelt*) uit 1972, maar inmiddels kan van een ware cultuuromslag worden gesproken. Dat de belangstelling bij contemporaine historici eveneens groeit, blijkt onder meer uit een door Remieg Aerts en anderen geredigeerde bundel (*Het persoonlijke is politiek*) en de proefschriften van Stef Scagliola over de Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en Esther Captain over Indische oorlogservaringen.¹⁷ Een onlangs verschenen meerdelige studie over terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog bevat een afzonderlijk deel, waarin ‘getuigenissen’ zijn opgenomen.¹⁸

Het succes van compilaties als Geert Maks *Ooggetuigen van de vaderlandse geschiedenis*, René van Stipriaans *Ooggetuigen van de Gouden Eeuw*, en Vibeke Roepers’ *In dienst van de Compagnie* bevestigen dat egodocumenten thans in het brandpunt van de belangstelling staan.¹⁹ Sommige boeken gebaseerd op egodocumenten of interviews groeien zelfs uit tot bestsellers, vooral als ze over het recente verleden handelen, zoals Geert Maks *De eeuw van mijn vader*, en *Het zwijgen van Maria Zachea*, waarin Judith Koelemeijer het verhaal van haar familie vertelt aan de hand van interviews met ooms en tantes rond de centrale figuur van haar – zwiigende – grootmoeder.²⁰ Vergelijkbaar is het boek dat Ursula den Tex schreef over haar moeder, baronesse Bentinck, gebaseerd op onder meer haar dagboeken en correspondentie.²¹ Wat is de achtergrond van deze ontwikkeling?

Egodocument: woord en waardering

Misschien begon het allemaal met de uitvinding van het woord egodocument door Jacques Presser als verzamelterm voor autobiografieën, memoires, dagboeken en persoonlijke brieven. Hij definieerde egodocumenten als ‘die his-

17. Remieg Aerts e.a. (eds.), *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur* (Hilversum 2002); Stef Scagliola, *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam 2002); Esther Captain, *Achter het Kawat was Nederland. Indische oorlogservaringen en -herinneringen 1942-1995* (Kampen 2002).

18. Hinke Piersma (ed.), *Mensenheugnis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen* (Amsterdam 2001).

19. Geert Mak, *Ooggetuigen van de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam 1991), vele malen herdrukt; René van Stipriaan *Ooggetuigen van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2000); Vibeke Roepers, *In dienst van de Compagnie. Leven bij de VOC in honderd getuigenissen 1602-1799* (Amsterdam 2002).

20. Geert Mak, *De eeuw van mijn vader* (Amsterdam 1999); Judith Koelemeijer, *Het zwijgen van Maria Zachea. Een ware familiegeschiedenis* (Zutphen 2001).

21. Ursula den Tex, *Anna, baronesse Bentinck 1902-1989, een vrouw van stand* (Amsterdam 2003).

torische bronnen, waarin de gebruiker zich gesteld ziet tegenover een “ik” of een enkele keer een “hij” als schrijvend en beschrijvend subject voortdurend in de tekst aanwezig.²² Iets later formuleerde hij het beknopter als ‘die documenten, waarin een ego zich opzettelijk of onopzettelijk onthult – of verbergt’.²³ Pressers neologisme werd algemeen geaccepteerd, wat bezegeld is door opname in de nieuwste edities van het woordenboek van Van Dale.

Bijna vijftig jaar later blijkt de term ook buiten Nederland aan te slaan en overgenomen te zijn in het Engels, Duits, Frans en Spaans. Mary Lindemann introduceerde het woord in haar artikel over de bronnen voor sociale geschiedenis in de *Encyclopedia of European Social History*. Ze wijst erop dat egodocumenten belangrijk zijn ‘by endowing ordinary lives with agency, dignity, and texture’. En ze vervolgt: ‘Egodocuments have demonstrated how the rigid categories constructed by historians preoccupied with studying large groups and big structures might be less confining in practice’.²⁴ In *Biography* schreef Jeanne Perreault ‘I have found using the term “egodocument” increasingly convenient’.²⁵

In de tijd van Presser werd er door zijn vakgenoten met argwaan naar egodocumenten gekeken. Met een zeker genoegen citeerde hij het oordeel van zijn collega Jan Romein: ‘de autobiografie is de gevaarlijkste van alle bronnen’.²⁶ Erger was dat in de toen opkomende sociaal-economische geschiedenis voor dit soort bronnen vrijwel geen plaats meer was. In de traditionele politieke geschiedschrijving was het egodocument al eerder in diskrediet geraakt.²⁷ Alleen binnen de ideeën- en cultuurgeschiedenis had het egodocument enige status behouden, vooral als bron ter onderbouwing van onderzoek naar de veronderstelde toenemende individualisering sinds de Middeleeuwen.²⁸ Daarbij vormde zich een beperkte canon lopend van Augustinus via

22. J. Presser, ‘Memoires als geschiedbron’, in: *Winkler Prins Encyclopedie VIII* (Amsterdam 1958), herdruk: Id., *Uit het werk van J. Presser* (Amsterdam 1969) 277-282.

23. J. Presser, ‘Clio kijkt door het sleutelgat’, in: Idem, *Uit het werk van J. Presser*, 283-295, 286.

24. Mary Lindemann, ‘Sources of social history’, in: *Encyclopedia of European social history* 6 dln. (Detroit 2001), 1, 36; Winfried Schulze (ed.), *Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte* (Berlin 1996).

25. *Biography. An Interdisciplinary Quarterly* 26 (2003) 468. Vgl. Ortrun Niethammer in: *Bios. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* 15 (2003) 157. Het nieuwe online tijdschrift *Zeitenblicke* wijdde aan egodocumenten een themanummer, evenals een nieuwe Spaanse blad, *Cultura, Escrita y Sociedad*: <http://www.zeitenblicke.historicum.net> (14 oktober 2004); *Cultura, Escrita y Sociedad*, themanummer, te verschijnen in 2005.

26. Jan Romein, *De biografie* (Amsterdam 1946) 204.

27. Over de oudere historiografie, zie: R.M. Dekker, ‘Egodocumenten: een literatuuroverzicht’, in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 101 (1988) 161-190 en Angenies Brandenburg, ‘Notities over de (auto)biografie’, in: Idem, *Annie Romein-Verschoor, 1895-1978* 2 dln. (Amsterdam 1988) 11, 9-99.

28. George Misch, *Geschichte der Autobiographie* 7 dln. (Bern 1949-1970).

Rousseau en Goethe naar moderne schrijvers als Sartre en Leiris. Op deze benadering is steeds meer kritiek gekomen, vooral wat betreft het teleologische karakter, het gebrek aan reflectie over individualiteit als concept en het impliciete eurocentrisme. Michael Mascuch benadert in zijn recente *Origins of the individualist Self* de problemen anders en ziet autobiografisch schrijven als een culturele praktijk, waarbij de tekst een publiek vertoon is van de eigen identiteit, de “Self-identity”.²⁹ Mascuch betoogt dat het concept ‘Self-identity’ flexibel, multi-interpretabel en historisch bepaald is. Hugo Röling heeft er onlangs bovendien op gewezen dat de negentiende en twintigste eeuw naast individualisering een niet minder sterke tendens tot collectivisering kenden.³⁰ Kortom, ook binnen de ideeën- en cultuurgeschiedenis was het tijd voor een nieuwe evaluatie.

De huidige belangstelling voor egodocumenten is vooral toegenomen door de veranderende oriëntatie van historici. In de eerste plaats is er de nieuwe voorkeur voor het actor-perspectief en de daadwerkelijke beleving van het verleden. Meer algemeen is er de invloed van het post-moderne denken en de daaruit voortvloeiende kritischer houding ten aanzien van teksten. Natuurlijk passen historici van oudsher bronnenkritiek toe, maar in de nieuwe benadering wordt er van uitgegaan dat van elke tekst meerdere lezingen mogelijk zijn. Deze inzichten hebben consequenties voor de vraagstellingen waarmee bronnen gelezen worden, want er moet niet alleen gezocht worden naar de motieven van de schrijver, maar ook naar onbedoelde betekenissen. Wat een tekst verbergt, is even belangrijk als wat deze onthult. Teksten worden niet meer als toeleverancier van feiten gebruikt, maar om opinies, mentaliteiten en het culturele klimaat te onderzoeken en de belevingswereld van de auteur te reconstrueren.

Een kernpunt in deze nieuwe benadering is al terug te vinden in de definitie die Jacques Presser vijftig jaar geleden gaf van het woord egodocument: teksten die zowel onthullen als verhullen. Juist de meerduidigheid van autobiografische teksten en de neiging van auteurs om, ondanks de gebruikelijke claim van eerlijkheid, het beeld van zichzelf te modelleren en een eigen versie van de werkelijkheid presenteren, maken egodocumenten voor de huidige generatie historici alleen maar des te aantrekkelijker. Juist in een tijd waarin het begrip waarheid is ondergraven, blijken egodocumenten ideale bronnen, omdat ze per definitie hoogstens een persoonlijke waarheid weergeven. Het geloof in objectiviteit heeft bij veel historici plaatsgemaakt voor een hang naar subjectiviteit. Tenslotte is er het raakvlak met literatuur. Postmoderne den-

29. Michael Mascuch, *Origins of the individualist Self. Autobiography and Self-identity in England, 1591-1791* (Cambridge 1997).

30. Hugo Röling, ‘Een ik in mijzelf. Individualisering in de Nieuwste Tijd’, in: *Spiegel Historiae* 34 (1999) 10-14 (themanummer over geschiedenis en individualiteit).

kers menen dat geschiedschrijving en fictie veel gemeen hebben, maar historici zullen niet snel de grens tussen beide genres overschrijden en hun hoofdpersonen denkend en sprekend ten tonele voeren. Wel komen via de door hen geëxploreerde egodocumenten de historische actoren zelf aan het woord, waardoor ook deze grens vervaagt.

Het kleine verhaal

Toen begin jaren tachtig het eind van het 'grote verhaal' werd verkondigd, waren er al historici die op zoek waren naar het kleine verhaal. In die tijd ontwikkelden Carlo Ginzburg en andere Italiaanse historici de *micro-storia*, aanvankelijk veelal gebaseerd op rechterlijke stukken, vooral verhoren, die vaak een autobiografisch aspect hebben.³¹ Ginzburg bestudeerde in zijn befaamde *De kaas en de wormen* de denkwereld van de zestiende-eeuwse heterodoxe molenaar Menocchio aan de hand van inquisitieverhoren.³² Recente voorbeelden van studies op basis van egodocumenten zijn die van P.S. Seaver over de wereld van een zeventiende-eeuwse Engelse puritein, die van Thomas Max Safley over een Duitse koopman en van Luuc Kooijmans over de Friese stadhouder Willem Frederik van Nassau en zijn hof.³³

Andere historici geven er de voorkeur aan juist zoveel mogelijk egodocumenten bijeen te brengen om er een totaalbeeld uit te distilleren, zoals Peter Gay in zijn *magnum opus* over de negentiende-eeuwse burgerij. Dezelfde aanpak hanteren Robbie Gray en Donna Loftus in hun studie naar de mentaliteit van de Engelse middenklasse.³⁴ Voor Nederland is deze aanpak toegepast

31. Carlo Ginzburg, 'Microhistory: Two or three things that I know about it', in: *Critical Inquiry* 20 (1993) 10-35; Giovanni Levi, 'On microhistory', in: Peter Burke (ed.), *New perspectives on historical writing* (Cambridge 1991) 93-113. Een vroeg voorbeeld is Alan Macfarlane's studie over de wereld van de Engelse zeventiende-eeuwse predikant Ralph Josselin. Alan Macfarlane, *The family life of Ralph Josselin. A seventeenth-century clergyman. An essay in historical anthropology* (Cambridge 1970).

32. Carlo Ginzburg, *De kaas en de wormen. Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse molenaar* (Amsterdam 1982).

33. P.S. Seaver, *Wallingtons world. A Puritan artisan in seventeenth-century London* (Stanford 1985); Thomas Max Safley, *Matheus Miller's memoirs. A merchant's life in the seventeenth century* (Basingstoke 2000); Luuc Kooijmans, *Liefde in opdracht. Het hofleven van Willem Frederik van Nassau* (Amsterdam 2000). Andere voorbeelden: Herman Roodenburg, 'Sex, opvoeding en volksgeloof in de zeventiende eeuw. De autobiografie van Isabella de Moerloose', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 9 (1983) 311-343; Donald Haks, 'Een wereldbeeld uit de 'middelmachtigen stant'. De aantekeningen van Lodewijck van der Saan (1695-1699)', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 24 (1998) 113-137. Zie voor de verwante thematiek van de biografie in relatie tot de sociale geschiedenis het themanummer 'De biografie' van het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 15 (1989) nr.1, en bijdragen in het tijdschrift *Biografie Bulletin*.

door Roelof van Gelder die de wereld van Duitsers in dienst van de Verenigde Oostindische Compagnie reconstrueerde aan de hand van tientallen reisverslagen en autobiografieën.³⁵

Zowel bij de micro- als bij de macrohistorische aanpak vervullen egodocumenten een dubbele functie. In de eerste plaats kunnen in dergelijke teksten gegevens worden gevonden die in andere bronnen ontbreken. In de memoires van de voc-matros Georg Naporra kwam Roelof van Gelder een scène tegen waarover overheidsarchieven zwegen. Nadat zijn schip de haven van Batavia uitgevaren was, kwamen er wel twintig prauwen langzij waaruit smokkelwaren van de scheepsofficieren werden overgeladen, inclusief een varken en twee poedels. Vergelijkbaar in een heel andere context is het dagboek van de secretaresse van de Joodse Raad dat onlangs werd uitgegeven door Johannes Houwink ten Cate. De dagboekbrieven van Marjam Bolle geven meer inzicht in het functioneren dan welk officieel stuk ook, bijvoorbeeld in een notitie van 23 mei 1943: ‘[’s Middags] moest ik alle privé gevallen van de hoge heren van de (voorlopige) oproeplijst schrappen, mooi hè? Ik kreeg gewoon een lijst van de vriendjes en moest onderzoeken of die opgeroepen zouden worden en zo ja, dan moesten ze geschrap’t’.³⁶ In zulke gevallen doet het er niet meer toe of een egodocument al dan niet representatief is, want elke op zichzelf staande tekst kan waardevol zijn. Ook als er geen andere getuigenissen zijn die de informatie bevestigen. Ginzburg heeft dit methodologische probleem besproken in zijn artikel ‘Just one witness’.³⁷ Steeds vaker blijkt dat één getuigenis meer zeggingskracht kan hebben dan onderzoekresultaten op basis van vele strekkende meters archiefmateriaal.

Er zijn meer terreinen waarop één of weinige getuigen tot nieuwe inzichten hebben geleid, zoals in de boekgeschiedenis. Boekhistorici bestudeerden wel het boekenbezit van mensen, maar niet hun daadwerkelijke leesgedrag, zoals dat weerspiegeld wordt in dagboeken. Sommige boekhistorici hebben hun twijfels geuit over het nut van onderzoek op basis van egodocumenten. In een studie van José de Kruif naar boekbezit in Den Haag in de achttiende eeuw op basis van boedelbeschrijvingen en testamenten, worden egodocumenten als bron afgewezen omdat ze subjectief en daarom niet representatief

34. Robbie Gray en Donna Loftus, ‘Male autobiographical writing and the self-making of Victorian Middle Class’, in: *Journal of Victorian Culture* 6 (2001) 286-312.

35. Roelof van Gelder, *Het Oost-indisch avontuur. Duitsers in dienst van de VOC* (Nijmegen 1997), vertaling: *Das ostindische Abenteuer. Deutsche in Diensten der Vereinigten Ostindischen Kompanie der Niederlande (VOC) 1600-1800* (Hamburg 2004).

36. Mirjam Bolle, *Ik zal je beschrijven hoe een dag er hier uitziet. Dagboekbrieven uit Amsterdam, Westerbork en Bergen Belsen*, Johannes Houwink ten Cate (ed.) (Amsterdam 2003) 123.

37. Carlo Ginzburg, ‘Just one witness’, in: S Friedlander (ed.), *Probing the limits of representation: Nazism and the final solution* (Cambridge, Mass. 1992).

zouden zijn.³⁸ Afgezien van het feit dat ook ambtelijke stukken niet vrij zijn van bronnenproblematiek waardoor een aanzienlijke vertekening van het beeld kan optreden, geven sommige dagboeken zoveel informatie over leesgedrag, dat ze het bestaande beeld aanvullen of zelfs herzien, zoals het enkele jaren geleden opgedoken dagboek dat het jongetje Otto van Eck sinds 1791 bijhield.³⁹ Door het vergelijken van de door Otto in zijn boeken gelezen passages met zijn commentaren hierop of samenvattingen hiervan, kon inzicht worden verkregen in zijn wijze van recipiëren, een groot en tot nog toe onoplosbaar gebleven probleem binnen het lees-historisch onderzoek. Ook andere Nederlandse dagboeken kunnen dergelijke informatie te verschaffen, zoals duidelijk wordt in de hierna volgende bijdrage van Jeroen Blaak.

Egodocumenten kunnen informatie geven over bevolkingsgroepen die binnen de traditionele geschiedwetenschap onderbelicht zijn gebleven: vrouwen, arbeiders, kinderen en slaven. Binnen de geschiedschrijving over de voc bijvoorbeeld, bleef de leefwereld van eenvoudige matrozen *terra incognita*. Roelof van Gelder schreef na zijn overzichtswerk een boek over de wereld van één voc-matroos aan de hand van diens reisverslag.⁴⁰ Een andere wereld gaat open in het in het Yiddish geschreven reisverslag van de Amsterdammer Abraham Levie uit 1764, uitgegeven door Shlomo Berger.⁴¹ Een voorbeeld uit het meer recente verleden is het dagboek van de Surinaamse hindustaan Munski Rahman Khan.⁴² Door de ogen van dit type auteurs ziet men het verleden vanuit een geheel andere optiek dan gebruikelijk.

Het nut van egodocumenten als toeleverancier voor informatie over de sociale werkelijkheid zal tegenwoordig door niemand meer bestreden worden, maar dat is niet de enige potentie van deze bron. Analyse van egodocumenten kan ook aanleiding zijn voor het formuleren van nieuwe vraagstellingen en het exploreren van nieuwe onderzoeksgebieden. Kernbegrippen hierbij zijn waarheid, authenticiteit, identiteit, geheugen, tijd, verhaal, de verhouding tussen mondelinge en schriftelijke overlevering, tussen privé en publiek, zelfrepresentatie en de ontwikkeling van identiteitsbesef. Het is inherent aan

38. J. de Kruijf, *Liefhebbers en gewoontelezers. Leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw* (Zutphen 1999) 51-58. Zie verder de bijdrage van Arienne Baggerman hierna.

39. Arienne Baggerman, 'The cultural universe of a Dutch child: Otto van Eck and his literature', in: *Eighteenth Century Studies* 31 (1997) 129-134; Idem, 'Lezen tot de laatste snik. Otto van Eck en zijn dagelijkse literatuur (1780-1798)', in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 1 (1994) 57-89. Ook: <http://www.dbnl.org/tekst/baggo01eze01/> (22 november 2004).

40. Roelof van Gelder, *Naporra's omweg. Het leven van een VOC-matroos (1731-1793)* (Amsterdam 2002).

41. Shlomo Berger (ed.), *Travels among jews and gentiles: Abraham Levie's travelogue, Amsterdam 1764* (Leiden 2002).

42. Sandaw Hira (ed.), *Het dagboek van Munski Rahman Khan* (Den Haag 2003).

egodocumenten dat ze ook op die manier een bijdrage leveren aan de theorievorming binnen de geschiedenis.

De groeiende belangstelling voor egodocumenten vloeit eveneens voort uit het al door Jan Romein een halve eeuw geleden geconstateerde probleem van de vergaande specialisering van de geschiedwetenschap en daarmee vergruizing van het historisch beeld. Dat proces heeft zich sinds Romein het op de agenda zette alleen nog maar versterkt. De historicus of journalist die zich zou willen zetten aan het schrijven van een nieuw overzichtswerk over bijvoorbeeld Nederland in de twintigste eeuw ziet zich voor de onmogelijke taak gesteld een schier oneindig aantal publicaties vanuit verschillende disciplines tot één geheel te smeden. Maar vanuit welke invalshoek zou hij zo'n werk moeten schrijven nu de grote lijnen waarlangs geschiedenis een tijdlang is gemodelleerd, zoals modernisering of klassenstrijd, in diskrediet zijn geraakt? Geert Mak vond een oplossing door het persoonlijk verhaal van zijn familie centraal te stellen, waarin de eeuw zich weerspiegelde.

Anders dan binnen de traditionele geschiedschrijving te doen gebruikelijk werken historici die zich baseren op egodocumenten niet altijd met een onderzoekshypothese vooraf, waarbij bronnen worden gezocht om een op basis van wat al bekend is geformuleerde stellingname te verifiëren of te falsificeren. De auteur (historicus, journalist, neerlandicus) laat zich daarentegen door een raadsel, een geheimzinnige kwestie of een onverklaarbare gebeurtenis, meetrekken in een vreemde wereld. Hij stelt zich niet op als een alwetende verteller, maar als een speurder, een jager, een zoeker. Door in te zoomen op een persoon in het verleden wordt lezers de mogelijkheid geboden zich in het verleden te verplaatsen, maar de wereld die zich aan hen ontvouwt, is en blijft een vreemde wereld. Hoe verder Roelof van Gelder inzoomt op de wereld van de achttiende-eeuwse matroos Georg Naporra, hoe vreemder die wereld wordt, om een bespreking van dit boek te citeren: ‘Het is een trage, grimmige en harde planeet die we hier betreden. Iedereen slaat en geselt, altijd: kooplieden slaan hun leerjongens, schippers hun schepelingen, officieren hun soldaten, zodat bij het exercitieterrein de hele dag het gevloek en het gekerm van de rekruten te horen is’.⁴³ De wereld die Ursula den Tex ontvouwt in haar recente boek over haar moeder – de belevingswereld van ‘een adellijke vrouw van weleer’ – wordt exotischer naarmate ze dieper graaft in de dagboeken en brieven die haar hoofdpersoon haar heeft nagelaten. Ook zij experimenteert met afstand en nabijheid. Ze kijkt met de ogen van een antropoloog naar een wereld die haar vertrouwd is en toch vreemd. Dat is een houding die in feite inherent is aan het werken met egodocumenten, en misschien de grootste aantrekkingskracht vormt van zulke teksten.

43. Bespreking door Geert Mak in *NRC-Handelsblad* 29 augustus 2003.

Geschiedenis en literatuur

Een van de vragen waarmee literaire auteurs en critici worstelen, is hoeveel autobiografische elementen een schrijver in zijn fictie mag verwerken. In 1993 werd nog geconstateerd dat de belangstelling voor de boekenweek minder groot was dan het jaar daarvoor, vanwege het thema egodocumenten, dat niet genoeg tot de verbeelding zou spreken.⁴⁴ Een paar jaar later leek deze tendens geheel te zijn verschoven. Carel Peeters klaagde in zijn artikel 'De potloodventer in de literatuur' uit 1998 over de vloedgolf aan romans met een egodocumentair karakter waarmee de markt zou worden overspoeld, en brak zijn staf over Rogi Wieg, Renate Rubinstein, Kristien Hemmerechts en anderen.⁴⁵ Dat kon het tij niet keren en er volgden successen als Connie Palmens *I.M.*, Geerten Meijssings boek over zijn leven in Toscane, en dat van P.F. Thomése over de dood van zijn dochtertje.

Terwijl onder historici het debat met name wordt gevoerd over het gebruik van egodocumenten als historische bron, gaat het binnen de literaire kritiek vooral om de wijze waarop de techniek van de autobiografie in romans mag worden toegepast. Aan welke spelregels moeten auteurs zich houden binnen dit 'genre'? Er zijn inmiddels nieuwe termen ingevoerd om het genre mee te omlijnen zoals het Franse 'autofictie' en het Engelse 'faction', maar deze camouflage lost weinig op. Lezers blijven zich onbehagelijk voelen wanneer de grenslijnen tussen werkelijkheid en fictie, realiteit en fantasie, vaag zijn. Het wordt nog verwarrender wanneer een waar-gebeurd verhaal grotendeels verzonnen blijkt te zijn – de memoires van Weinreb – of wanneer een ogenschijnlijk verzonnen verhaal autobiografisch blijkt te zijn – Reve's *De avonden*. Over het al dan niet autobiografische karakter van Boudewijn Büchs *Kleine blonde dood* tastte men tot voor kort in het duister. De verwarring schept in elk geval een band tussen twee categorieën wetenschappers die tot dusverre decennia lang weliswaar naast maar niet met elkaar hebben geleefd: literatuurwetenschappers en historici.⁴⁶ Historici buigen zich inmiddels over de vraag in hoeverre romans bruikbaar zijn als bron voor de sociale geschiedenis. Zijn ze ook bereid om nog een volgende stap te zetten en dergelijke bronnenkritiek eveneens toe te passen op de traditionele bronnen? Men zou zich bijvoorbeeld kunnen afvragen in hoeverre overheidsarchieven op fictie zijn gebaseerd en in welke mate de inhoud hiervan bepaald wordt door – in dit geval ambte-

44. *NRC-Handelsblad* 22 maart 1993.

45. *Vrij Nederland* 7 november 1998.

46. Zie voor ontwikkelingen in de Nederlandse literatuur onder meer het themanummer Egodocumenten van de Hongaarse *Acta Neerlandica* met onder meer bijdragen van onder anderen Herbert van Uffelen, Gerard Termorshuizen en Jerzy Koch (te verschijnen in 2005). Verder: Solange Leibovici, 'De terugkeer van het autobiografisch pact', in: *Biografie Bulletin* 12 (2002) 174-185.

Tekening Peter van Straaten.

lijke – retoriek. Het boek dat Nederlandse historici de afgelopen jaren het meest in verwarring heeft gebracht, is ongetwijfeld *Het bureau*, de duizenden bladzijden lange romancyclus van J.J. Voskuil, omdat in deze autofictie de wereld van historici zelf duidelijk herkenbaar wordt weergegeven. Het boek is officieel een roman, maar wel voorzien van een index. Er is inmiddels ook een sleutel op het boek geconstrueerd, waarin de meestal slechts subtiel verdraaide namen worden herleid tot bestaande personen, onder wie zich diverse historici bevinden.⁴⁷ Velen van hen zullen alleen al door hun eigen optreden in deze autofictie een geheel nieuwe kijk hebben gekregen op de problematische verhouding tussen fictie en werkelijkheid. Wanneer latere historici de roman – of het egodocument? – van Voskuil als historische bron zullen bestuderen, is de cirkel weer rond.

47. Ingrid Harms, *Het bureau 2a. Het bureau slaat terug. De personages van Voskuil over hun karikatuur* (Zoetermeer 2000). Zie ook: <http://www.neder-1.nl> (1 maart 2004). De roman heeft een naamindex: J.J. Voskuil, *Ingang tot Het Bureau* (Amsterdam 2000).

Invloed op vorm en inhoud

Sommige historici beschouwen egodocumenten niet alleen als bron van kennis, maar nemen ook vorm en stijl over. Philippe Lejeune schreef een boek over Franse meisjesdagboeken in de negentiende eeuw, dat grotendeels bestaat uit een collage van door hem ontdekte teksten verbonden door onderzoeksnotities uit zijn dagboek.⁴⁸ De voortgang van Lejeune's werk is thans permanent te volgen in het logboek dat hij op zijn website bijhoudt. Alain Corbain schreef een boek over 'de vergeten gewone man', door het leven van een volslagen onbekende negentiende-eeuwse klompenmaker te reconstrueren dat hij opent met excerpten uit zijn eigen dagboek. De behoefte aan een meer persoonlijke benadering van het verleden reikt kennelijk verder dan een voorkeur voor egodocumenten als bron, maar begint ook een stempel op de presentatie te drukken. Een Nederlands voorbeeld is Arianne Baggermans dissertatie over de Dordtse uitgeverijfirma A. Blussé en zoon (1745-1830) waarin de in het familiearchief bewaarde autobiografie van Abraham Blussé niet alleen als uitgangspunt dient, maar ook als structuur van het betoog en bovendien alsnog voltooid wordt.

Een andere ontwikkeling is de groeiende voorliefde onder historici om het eigen levensverhaal te vertellen. Eerdere generaties deden dat slechts bij uitzondering en met terughoudendheid, zoals Johan Huizinga in *Mijn weg tot de historie* en Jacques Presser, van wie naast zijn jeugdherinneringen de levensloop op film is vastgelegd door Philo Bregstein. Annie Romein was eveneens een voorloper met haar *Omzien in verwondering*, waarna met Lou de Jongs *Herinneringen* een meer geregelde stroom op gang kwam. Vooral het eerste was een succes, maar er was reserve bij biografe Angenies Brandenburg, die er geen gebruik van wilde maken, omdat het 'systematisch afwijkt van de gedocumenteerde werkelijkheid'. Het werk van Lou de Jong werd door criticus Gerard Mulder bestempeld als een 'achterstevoren afgedraaide bandopname van een psychoanalyse'.⁴⁹ Toch zette de trend door met Ger Harmsens *Herfsttijloos*, waarna onder meer Peter Klein en Barbara Henkes volgden met hun familiegeschiedenissen en Richter Roegholt met zijn *Terugblik op mijn leven*. Nederlandse historici sluiten aan bij een internationale trend die in Frankrijk is begonnen, waar zich onder het etiket 'égo-histoire' tal van historici zich zetten aan hun eigen levensbeschrijving. Een van de meest succesvolle auteurs in dit verband is Emmanuel Le Roy Ladurie, die, gestart vanuit de kwantitatief georiënteerde Annales school, bij de microhistorie is uitgekomen en zich inmiddels met zijn autobiografie binnen de kleinst mogelijke cir-

48. Philippe Lejeune, *Le moi des desmoiselles. Enquête sur le journal de jeune fille* (Parijs 1993).

49. Angenies Brandenburg, *Annie Romein-Verschoor, 1895-1978* 2 dln. (Amsterdam 1988) 11, 74; *Vrij Nederland* 13 maart 1996.

kel heeft begeven: het eigen leven. Deze nieuwe historiografische mode is recent in kaart gebracht door Jeremy Popkin, volgens wie historici in hun autobiografie meestal proberen hun leven en hun tijd in samenhang te begrijpen en tegelijkertijd duidelijk willen maken dat zij gewone mensen zijn ondanks alle vooroordelen over de ivoren toren waarin zij zouden huizen.⁵⁰

Controlling time and shaping the Self

Binnen het onderzoeksproject *Controlling time and shaping the Self* – door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk onderzoek (NWO) gehonoreerd met een Vernieuwingsimpuls-subsidie – worden inhoud en vorm van egodocumenten beiden onderzocht. In dit project worden egodocumenten niet gebruikt als ooggetuigeverslagen van de historische werkelijkheid van de betreffende auteurs maar worden de ontwikkelingen binnen het fenomeen egodocumenten zelf onder de loep gelegd. Uit eerdere onderzoeksprojecten, die met name inventariserend van karakter waren, bleek een aanzienlijke toename van Nederlandse egodocumenten in de loop van de negentiende eeuw, zowel commerciële gedrukte autobiografieën als handgeschreven herinneringen en dagboeken. In die zin kwamen deze onderzoeksbevindingen overeen met de gangbare visie: een exponentiële toename van egodocumenten in deze periode die een uiting zou zijn van een groeiende neiging tot introspectie.

Uit een eerste verkenning van de opbouw en inhoud van deze documenten bleek echter dat de alom geaccepteerde verklaring voor het fenomeen onbevredigend was: negentiende-eeuwse auteurs van egodocumenten zouden zijn voortgedreven door een ‘preoccupation with the Self to the point of neurosis’.⁵¹ In werkelijkheid bleek, althans in Nederland, het aantal feitelijke dagboeken en onpersoonlijke memoires veel sterker toe te nemen dan het percentage intieme en introspectieve teksten. Er doken dagboeken op die allesbehalve persoonlijk waren, soms met kanttekeningen van lezers in de marge, en levensverhalen die meer over bekende historisch gebeurtenissen gingen dan over het ego van de auteur. Er kwamen dagboeken boven water voorzien van indexen en samenvattingen. Daarnaast gingen steeds meer schrijvers voor hun dagelijkse notities gebruik maken van voorgedrukte agenda’s en kalenders, kort en feitelijk van karakter.⁵² Als de auteurs hiervan niet werden gemotiveerd door een obsessie met het eigen innerlijk, door welke passie werden ze

50. Jeremy D. Popkin, ‘Historians on the autobiographical frontier’, in: *American Historical Review* 104 (1999) 725-748 en *History, historians and autobiography* (te verschijnen in 2005), de informatie is mede gebaseerd op de lezing die Popkin op 15 oktober 2003 in Den Haag gaf voor de werkgroep (Auto)biografie.

51. P. Gay, *The bourgeois experience. Victoria to Freud*, 5 dln. (New York 1984-1998), iv *The naked heart* (New York 1995) 3.

dan wel voortgedreven? Binnen het onderhavige project wordt de gangbare vooronderstelling op de helling gezet en wordt gewerkt vanuit een nieuwe hypothese, geïnspireerd door het werk van Reinhardt Koselleck en dat van Maurice Halbwachs.

Koselleck signaleert een breukervaring in het historisch bewustzijn die zich in de periode 1750-1850 zou hebben voltrokken en onder andere een gevolg zou zijn van een enorme versnelling in deze periode van politiek-sociale en economisch technische ontwikkelingen. Hierdoor ontstond een bewustzijn waarin het heden niet logisch voortvloeit vanuit het verleden en waarin de toekomst – niet toevallig een nieuw woord in de Nederlandse taal rond 1800 – open ligt. Mensen begonnen zich er in toenemende mate van bewust te worden dat de wereld waarin zij leefden ‘maakbaar’ was, geen vaststaand gegeven maar een ervaringsruimte, vervuld van verwachtingen, onzekerheden en mogelijkheden om het eigen persoonlijke leven en de maatschappij waarvan zij deel uit maakten actief vorm te geven. De steeds groter wordende kloof tussen heden en verleden met de toekomst aan je voeten zou spanningen hebben veroorzaakt en aanleiding zijn tot een sindsdien permanent gebleven conflict tussen persoonlijke vrijheid en controle.⁵³ Het onderzoek naar de repercussies die dit moderne historisch besef zou hebben gehad op het dagelijks leven heeft zich tot nu toe echter beperkt tot ontwikkelingen binnen het collectieve geheugen. Zo worden de in de negentiende eeuw zo populaire nationale feesten en herdenkingen of het fenomeen van de wereldtentoonstelling met deze breukervaring in verband gebracht.⁵⁴ Het project *Controlling time and shaping the Self* onderzoekt voor het eerst de consequenties van deze breukervaring op het persoonlijke niveau.⁵⁵ De evidente toename van de behoefte zichzelf en het eigen verleden op papier vast te leggen, te reconstrueren, kan mogelijk worden verklaard als een reactie op de breukervaring tussen heden en verleden, als een poging om ‘ervaringen te controleren, waarop niet op grond van eerdere ervaringen kan worden geanticipeerd’.⁵⁶

52. Arianne Baggerman, ‘Autobiography and family memory’ in: Rudolf Dekker (ed.), *Ego-documents and history, developments in Europe 1400-1800* (Hilversum 2002) 161-173.

53. R. Koselleck, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt am Main 1979) 366.

54. Zie onder meer N. van Sas (ed.) *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen* (Amsterdam 1995); Maria Grever, ‘Tijd en kunst onder één dak: de wereldtentoonstelling als verbeelde vooruitgang’, in: Maria Grever en Harry Jansen (eds.), *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum 2002) 113-130 en Maria Grever, ‘Visualisering en collectieve herinnering. “Volendams meisje” als icoon van de nationale identiteit’, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 117 (2004) 207-229.

55. Zie ook de informatie over dit project op de website van de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam: <http://www.fhk.eur.nl/onderzoek/egodocumenten> (10 augustus 2004).

56. Koselleck, *Vergangene Zukunft*, 366.

Ook de studie van antropoloog Maurice Halbwachs naar het collectieve geheugen biedt hiertoe een aantal aanknopingspunten.⁵⁷ Hij gaat er vanuit dat het geheugen per definitie collectief is. Mensen confronteren hun waarnemingen altijd met hun opvattingen over wat mogelijk is, hun referentiekader. ‘In dat proces moeten onze waarnemingen als het ware plaats vinden tussen onze herinneringen, terwijl die laatste zich aan onze huidige percepties dienen aan te passen’.⁵⁸ Hierin steunt men op het geheugen van anderen. Dat kunnen fysiek andere personen zijn maar ze kunnen evengoed functioneren wanneer ze afwezig zijn. Ook reizigers die alleen op pad gaan, nemen het thuisfront met zich mee, men bekijkt de vreemde wereld vanuit het standpunt van de groep waarmee men zich verbonden voelt, in zekere zin wordt de wereld door de ogen van het thuisfront bekeken, gefilterd en herinnerd. Halbwachs rept niet over de functie van egodocumenten in dit verband – hij schreef zijn studie tijdens de Tweede Wereldoorlog in een concentratiekamp – maar de stap naar reisverslagen als hulpmiddel bij dit proces ligt voor de hand. Uit de gigantische productie van dit type egodocumenten vanaf het eerste begin dat mensen over zichzelf gingen schrijven, blijkt hoe sterk die behoefte moet zijn geweest. Maar ook het schrijven van autobiografieën en dagboeken zou in zekere zin kunnen worden opgevat als een verslaglegging van reizen, door de tijd. Halbwachs benadrukt dat het menselijk geheugen het meest optimaal functioneert wanneer de omgeving niet verandert, wanneer mensen in dezelfde geografische omgeving blijven wonen en in dezelfde sociale kringen blijven participeren. Hierdoor blijft het referentiekader van mensen intact. Dit zou ook verklaren waarom mensen die vaak verhuizen of van vriendenkring wisselen over het algemeen meer last hebben van witte vlekken in het geheugen dan honkvaste individuen. Misschien is de grote stijging van negentiende-eeuwse egodocumenten te begrijpen als een strijd tegen het grote vergeten, baken in ‘een onstuimige’⁵⁹ eeuw, immers een periode die gekenmerkt wordt door een toenemende sociale mobiliteit, verstedelijking, ingrijpende infrastructurele veranderingen, technologische innovaties en politieke hervormingen.

Binnen het project wordt daarom de traditionele link tussen de autobiografische impuls en toenemende individualisering als een elkaar versterkend mechanisme in twijfel getrokken en gewerkt vanuit de hypothese dat de breuk in het historisch besef, de versnelling van het levensritme en een veranderende omgang met tijd in de negentiende eeuw een van de belangrijkste impul-

57. Maurice Halbwachs, *Het collectief geheugen* (Leuven/Amersfoort 1991) [= Mark Elchar-dus (ed.), *Sociale wetenschappen klassiek v*]. Ook verschenen als *Tijdschrift voor Sociologie* 1991 xii, nr. 1.

58. *Ibidem*, 7.

59. Willem van den Hull, *Autobiografie (1778-1854)*, Raymonde Padmos (ed.) (Hilversum 1996) [= Reeks Egodocumenten 10] 306.

sen is geweest om zichzelf te documenteren wat weer onwillekeurig heeft geresulteerd in een groeiend besef van individualiteit.

Deze andere invalshoek heeft consequenties voor de aard van het te bestuderen bronnenmateriaal. Egodocumenten worden ruim opgevat, niet alleen de klassieke, introspectieve egodocumenten worden bestudeerd maar ook de feitelijk getinte verslagen, de aangeklede agenda's, de dagboeken in telegramstijl. Zij worden niet alleen bekeken op inhoud maar ook op vormaspecten: de opbouw van het verhaal, de vormgeving van de titelpagina, de indexen achterin, de ordening in hoofdstukken, de titels hiervan, de in de kantlijn geschreven terugblikken van de auteur tijdens een latere levensfase. Daarnaast worden ze gesitueerd binnen de context van het familiearchief waarvan ze deel uitmaken.⁶⁰ Dagboeken en autobiografieën van dezelfde auteur worden vergeleken om een beeld te krijgen van de mogelijk verschillende functies van beide typen egodocumenten – fungeerden de dagboeken als kapstok voor het geheugen, waren ze bedoeld als ruw archiefmateriaal voor een later te schrijven autobiografie? Omdat de motivatie achter het autobiografisch schrijven en de eventuele ontwikkelingen binnen dit 'genre' centraal staat, beperkt het onderzoek zich niet alleen tot egodocumenten en de auteurs hiervan. Ook agenda's, pedagogische adviesboeken, moralistische traktaten, uitgeversprospectussen, krantenadvertenties, kindertijdschriften, recensies van gedrukte autobiografieën en dagboeken of contemporaine verhandelingen over de werking van het geheugen zijn in dit kader interessant.

Het project, uitgedacht door Arianne Baggerman en thans onder haar leiding uitgevoerd aan de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam, is uitgesplitst in vier deelprojecten. Het eerste project betreft een kwantitatief onderzoek naar de productie van egodocumenten in manuscriptvorm en in gedrukte vorm. Hoe groot was de toename eigenlijk? Wanneer zette de groei in? Was er sprake van een geleidelijke of een abrupte toename? Tot welke sociale groepen behoorden de producenten hiervan? Wordt het belangrijkste segment hiervan gevormd door sociale stijgers en vertegenwoordigers van de nieuwe beroepen – ontheemden in sociaal opzicht? Binnen het tweede deelproject wordt gezocht naar een verband tussen de evidente opkomst van het kinderdagboek rond 1800 en het ontstaan van de moderne pedagogie in dezelfde periode. Wat was de functie van die kinderdagboeken? Werd het en hoe werd het gepropageerd binnen de nieuwe pedagogie? Was het bijvoorbeeld een medium om kinderen te leren de tijd te

60. Over de functie van egodocumenten in familiearchieven: Arianne Baggerman, 'Het geheugenpaleis van de familie Blussé. Over een uitgever met dynastieke ambities', in: *Kunstschrift* 44 (2000) nr. 2 (themanummer 'Egodocumenten') 39-44; Idem, *Een lot uit de loterij. Familiebelangen en uitgeverspolitiek in de Dordtse uitgeverijfirma A. Blussé en zoon (1745-1830)* (Den Haag 2000) [Reeks De Nederlandse cultuur in Europese context; ijkpunt 1800] (2e gereviseerde dr. 2001) 352-369.

structureren? Waren de kinderdagboekschrijvers uit het begin van die eeuw ook de autobiografen van de toekomst? Het derde onderzoek betreft een analyse van autobiografieën en dagboeken op veranderingen in de perceptie van tijd en het eigen verleden. Zien we bijvoorbeeld een groeiende tendens de eigen jeugd aan het nageslacht uit te leggen, een vreemde wereld die zonder toelichting niet meer te begrijpen is? Zien we hierin nostalgische tendensen? Het vierde project betreft een onderzoek naar de commercialisering van de gedrukte autobiografie in de loop van de negentiende eeuw. Welke marketingstrategieën legden uitgevers aan de dag ten aanzien van dit genre? Hoe rekruteerden ze hun auteurs? Hoe werd het genre gerecipeerd in literaire tijdschriften en zien we hierin ontwikkelingen optreden? Met welke argumenten prezen auteurs hun autobiografieën aan en stemmen deze beloftes overeen met de inhoud van de betreffende boeken? Dit deelproject wordt als promotieonderzoek uitgevoerd door drs. Marijke Huisman.

Verschillende van de in deze bundel opgenomen artikelen zijn geschreven binnen het kader van dit project en er komen diverse aspecten van deze problematiek aan de orde. In de eerste twee artikelen wordt ingegaan op de relatie tussen vorm en inhoud. Ze vormen een impliciet betoog dat beide aspecten niet zonder elkaar bestudeerd kunnen worden. Rudolf Dekker legt verband tussen de ontwikkeling van moderne technieken van tijdmeting en het bijhouden van dagboeken, met als *case study* de broers Constantijn junior en Christiaan Huygens. Zowel de uitvinding van het slingeruurwerk en van het horloge met veer (Christiaan), als het met ijzeren regelmaat bijgehouden dagboek (Constantijn junior) kwamen voort uit een nieuw, lineair tijdsbesef en uit de behoefte meer greep op de tijd te krijgen. Daarnaast biedt het dagboek van de laatste veel informatie over de dagelijkse omgang met horloges en klokken. Arianne Baggerman beantwoordt in haar artikel de eerste vraag uit haar onderzoeksproject *Controlling time and shaping the Self* en verbindt het dagboekschrijven van kinderen, dat vanaf circa 1780 populair wordt, met het ontstaan van een nieuwe pedagogie in de late achttiende eeuw. Dit verband is niet eerder gelegd, maar het blijkt een belangrijke impuls te zijn geweest voor de grote verspreiding van dagboeken in de negentiende eeuw. In beide artikelen wordt betoogd dat schrijven en denken niet los van elkaar kunnen worden gezien en dat identiteiten tot stand komen door te schrijven.

In sommige terreinen van de geschiedenis kunnen egodocumenten licht werpen op kwesties die anders onopgelost zouden blijven. Jeroen Blaak gebruikt dagboeken in zijn onderzoek naar de geschiedenis van het lezen. In het dagboek van de predikantsdochter Jacoba van Thiel vond hij een lezeres van vlees en bloed. Via deze *case study* wordt het bestaande beeld van de ‘leesrevolutie’ uit de achttiende eeuw verder ter discussie gesteld, en vervangen worden door een genuanceerder beeld. Het leesgedrag van Jacoba van Thiel blijkt zowel moderne als traditionele trekken te hebben. Vervolgens biedt Fred van

Lieburg inzicht in de denkwereld van een bevolkingsgroep die in de hoofdstroom van de Nederlandse geschiedschrijving onderbelicht is gebleven, de strengbevindelijke protestanten. In hun egodocumenten spreken zij regelmatig over een belangrijke religieuze ervaring, de vierschaar. Wat dat is en hoe groot de betekenis ervan was, zowel op individueel als collectief niveau, wordt hierdoor duidelijk gemaakt. Bovendien komt hier de verhouding tussen mondelinge en schriftelijke cultuur in beeld, waarmee dit artikel ook een bijdrage levert op gebruik en bestudering van religieuze autobiografieën op een meer algemeen niveau.

Lotte van de Pol analyseert de worsteling van prinses Wilhelmina van Pruisen met haar verleden. Het is een eerste resultaat van haar meerjarige onderzoeksproject over dagboekschrijven en hofcultuur in de achttiende eeuw dat weer deel uitmaakt van een breed opgezet onderzoeksproject over egodocumenten uitgevoerd aan de Freie Universität Berlin met steun van de Deutsche Forschungs Gemeinschaft. Geïnspireerd door voorbeelden, mogelijk het klassieke *Dichtung und Wahrheit* van Goethe, deed Wilhelmina herhaalde pogingen haar levensverhaal op papier te zetten, waarbij zij vooral grote moeite had om over haar soms pijnlijke jeugd jaren te schrijven. Het is een vroeg voorbeeld van jeugdherinneringen geschreven door een vrouw. Hetzelfde thema, de manier waarop autobiografen terugkijken op hun jeugd, wordt door Hugo Röling voor een latere periode tot in de twintigste eeuw bestudeerd op basis van een door hem bijeengebrachte uitputtende bibliografie. Hun eigen verleden maten moderne autobiografen impliciet af aan een ideaaltype, de gelukkige jeugd, die in de praktijk slechts weinigen van hen hadden meegemaakt. Met zijn artikel betreden we de moderne tijd, waarin egodocumenten dikwijls geschreven worden door auteurs die zich ervan bewust zijn dat waarheid en werkelijkheid moeilijk of zelfs geheel niet in woorden te vangen zijn. Röling ziet zeker veranderingen in vorm en inhoud, maar meent dat de menselijke psyche in wezen onveranderlijk is. Tenslotte is een aantal besprekingen opgenomen van recent verschenen studies en tekstuitgaven. Via deze *tour d'horizon* kan men zich een oordeel vormen over de mogelijkheden die egodocumenten bieden binnen het historisch onderzoek. Egodocumenten geven geen antwoord op alle openstaande vragen, maar ze kunnen wel bestaande beelden aanvullen en nuanceren en, nog belangrijker, nieuwe vragen oproepen.